

ЖИТЕЙСКИЯТ ПЪТ НА ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ

РАЙНА ТОТЕВА

Димчо Дебелянов се ражда в Копривница, в семейството на абаджия, в първото десетилетие след подписването на Санстефанския мирен договор. Градът и хората му живеят със спомените за минало величие и слава и носят бремето на новите обществено-политически и икономически промени.

Връщайки се с тъга към малкото градче, скътано в прегръдките на същинска Средна гора, Каравелов в своите „Българи от старо време“ с присъщата му ерудиция, вилетена в поетически размисли, ще направи най-верния извод за оня цъфтеж на родния си град, който му отреди първенството през Възраждането: „В Коприщица¹ няма плодovitа земя — само камъни, пясък и глина; но, както се види, по причина на тая неблагоприятна и сиромашка почва Коприщица е едно от най-живите и най-деятелните села. Нейната неплодна земя, която изисква големи трудове и изобилен пот, не е допуснала човеците да потънат в сънлива азиатска бездеятелност, но, напротив, водила ги е постоянно към силната воля, към енергията и към постоянния труд и създала е из тях деятелни промишленици и много полезни мислители.“² А цъфтежът на Копривница са 40-те—60-те години на XIX в. Желепи и бегликчийи разнасят славата и из цялата многоезична империя, строят богати двукатни домове, чешми, мостове, училища, стават ктитори, а върху надгробните си плочи от бял мрамор оставят завет: „Ако поминеш добродетелно; ако помогнеш за общото добро; ако покажеш любов към брата си, към своя народ, отечество, ще добиеш вечна слава и блаженство.“

Развитието на скотовъдството през XIX в. довежда до развитието на широка основа на домашна индустрия и търговия с нейните произведения. След желепите и бегликчийите идват абаджияте, носители на демократичен дух. Абаджияте с техния труден занаят „по хиляда бода за пара“ съставляват след 1830 г. най-многобройният еснаф, откликвал на всяко народополезно дело, сам издържал от 1850 до 1859 г. Девическото училище. Към този еснаф принадлежи и родът дебелянци.

От ранна пролет до началото на есента в абаджийските дюкяни се е изработвала стоката, разпродавана из пазарите на Одринско, Беломорието, Цариград, Цариградско и Мала Азия. Жените предели вълната, а от преждата плетели гайтани и чорапи, тъчели шаяци, демии, черги и кебета. Наесен мъжете откарвали и разпродавали стоката, която обикновено те сами изработвали с помощта на калфи и чираци, чийто брой се определял от състоянието им, и тази, която в дългите зимни нощи жените изработвали сами. В 1870 г. от Копривница се изнасяли 250 000 оки абаджийска стока и около 20 000 дузини чорапи.³

Щъркелите и лястовиците от юг започвали да се връщат, а с тях и гурбетчийите, открили нови пазари и разпродали абаджийската си стока. В тия дни най-често се чувал поздравът, отпра-

¹ Каравелов пише името на градчето без „в“, така, както е в най-старите запазени документи.

² Л. Каравелов. Българи от старо време. С., 1967, с. 35.

³ Ив. Говедаров. „Копривница във връзка с духовното ни и политическо възраждане. Пловдив, 1921, с. 69.

вен към някоя копривищенка, когато мъжът или синът ѝ се завърнел от чужбина: „Честит гост.“ Гости били мъжете в светналите от чистота къщи, дълго и старателно почитвани, а идването им било празник. Жените чинно шетали край тях, посрещали гостите, дошли да ги почетат.

Гурбетчиите разказвали за видяното и преживяното, а по-богатите го зографисвали по стените на домовете си.

Работата не чакала и след краткотрайния празник в просторните отводи⁴ и откритите къшове тя закипявала.

Такъв е бил животът и в семействата на братята-абаджии Иван и Вельо Дебелянови.

Занаята те наследили от баща си Динчо Дебелянов. Той е бил между средно заможените от еснафа, но родолюбив и честен. Това може да бъде подкрепено със следния факт. През 1858 г. поради парасналите нужди на училището било решено да се построи по-голяма сграда. За тази цел се събрали чрез волни помощи 108 770 гроша. В „Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, 1926 г.“⁵ е публикуван „Кодик на обществени-те училищни заведения в Копривщица 1860“, в който на лист седми копривищенският даскал Христо Пулеков е написал: „Честните имена на родолюбив-те спомощници, кои-то спомогнаха за съграждане общото училище в Копривщица 1858 Септември 1-й.“ Абаджийският еснаф е дал общо 55 000 гроша. Тук откриваме името на Динчо Дебелянов, дал 150 гроша. Двамата му сина вероятно по това време не са били още самостоятелни, затова те не са записани като дарители. Че Динчо Дебелянов е бил среднозаможен, може да се види и от това, че най-богатите еснафи дават по 500 гроша, а най-ниските дарения са по 30 гроша. Динчо Дебелянов е бил женен за Найда Кесякова, от големия и заможен род Кесякови, от която освен двамата сина има и четири дъщери.

Има данни Дебелянци да са се месили активно в обществения живот на родния си град, да са участвували в широката революционна дейност, развивана от жителите му от 1860 г. насетне.

Единствено името на Иван Дебелянов, чичото на поета, откриваме в едно извлечение от „Кодик на общината в Копривщица“.

„По общо съгласие от всички селяне удобриха се следующите лица, които ще управляват общини-ни работи в село-то и на които се дава пълна власт, което направат да бъде признато за всичко, според както е забележено и в устав-тъ.

Копривщица 1873 май 10“

Следват имената на избраните общинари.

„А азите (членове на общината) са следующите на които ще помагат и на общинарите четирима:

Лука Искров

Хаджи Рале Либенов

Атанас Ненчов

Иван Д. Дебелянов и др.⁶

При избора на ази се гледало те да са почетни и предани за общото благо.⁷

„Баща ми и чичо ми имаха голям търговски нюх — пише Димчовият брат Иван. — Те освен с абите търгуваха и с вълна и въжа. Пролетно време те докарваха в Копривщица голямо количество вълна, която разпродаваха на домакините за изработване на шали. След като продаяха вълната, те заминаваха с два коня и един кираджия през София за гр. Врания — Сърбия, — дето закупуваха голямо количество въжа, закарваха ги в Одрин и на бърза ръка ги разпродаваха. След това се завръщаха в Копривщица, за да започнат най-важната си работа — ушиването на дрехи за Турция.“⁸

Братята търгували отначало в Цариград, а после в Одринско, селището Харобол. Всеки от тях държал по 4—5 чираци.

⁴ Салон.

⁵ С. 636.

⁶ Юбилеен сборник. . . , 1926, с. 648—649.

⁷ Пак там, Д. Делиделов, с. 211.

⁸ Д. Дебелянов, Н. Лилив, Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 30.

Освобождението на България, така чакано, жадувано и подпомогнато от копрившеници чрез светото дело на Април 1876 г., и особено Съединението през 1885 г. слагат край на копрившениското „златно време“, на благополучието на абаджии и търговци.

Пазарите за техните стоки намаляват, силно конкурирани от западноевропейските фабрични стоки, започнали да проникват на Балканския полуостров още веднага след Кримската война и сега вече достатъчно обезценили нашата домашна индустрия.

Като не намират поминък в родния си град, довчеращите абаджии и търговци масово започват да се изселват най-вече в София и Пловдив. Официалните преброявания, извършвани в различни години, са една прекрасна картина на следосвобожденската копрившениска действителност:

1880 — 4811 жители

1887 — 4686 „

1892 — 4342 „

1900 — 3889 „

1910 — 3193 „⁹

Много копрившениски порти се затварят самотно след отминаващата глъчка на стопаните, много родове остават само легенда. Копривщица заживява със спомени, притихнала след бурните години на първенство, чужда за новия живот, но все така раждаща горди и свободолюбиви люде.

Вельо и Иван Дебелянови също понасят бремето на новите обществено-икономически условия, борят се с тях. Те продължават да карат стоки в Турция до 1895 г., когато Иван умира в Хаиробол. Вельо, скрушен от тази смърт, разпродава стоката и се завръща в родния си град сред голямата челяд на двете семейства, за да завърши и своя живот съвсем наскоро — на 26 юли 1896 г. и за да остане у децата си само като спомен. Спомен за завръщанията от дългия гурбет, донесъл за всекиго по „нящо“ в чуволите дисаги; спомен за летните дни, в които майката стои чинно, на софрата никой не продумва под строгия му поглед и всеки слуша бележките му: да не се капят, да не се мръсвят на яденето и да се спазват постните дни сряда и петък; спомен за многото есенни дни на изпращанията до Чалъкова воденица, когато се развързва кесията и оттам излиза „изпроводякът“, който утре ще се превърне в печени кестени или леблебии, в шекерче или симидче.

Най-малко спомени има най-малкият син Димчо, „изтърсачето“, кръстен на дядото Динчо Дебелян. Цана Илиева Ибришимкойчова му дава живот на 25 март 1887 г.

Досега като негова рождена дата се приемаше 28 март 1887 г. Тя е посочена от Мария Дебелянова-Григорова и оттам вероятно е взета и така остава у всички автори, писали за Дебелянов, без да се вземат пред вид няколкото много ценни документа, много ценни, защото сочат действителната рождена дата на поета. Документите са публикувани в книгата на Мария Дебелянова-Григорова¹⁰ и се съхраняват в Централния държавен исторически архив. Само копие от дипломата, която получава през 1906 г. от Първа мъжка гимназия в София, се съхранява в музея „Димчо Дебелянов“ в Копривщица:¹¹

1) I народна мъжка гимназия в София

реален отдел

Свидетелство за зрелост

№ 1093

Дебелянов В. Динчо, син на Вельо Дебелянов, поминал се, роден на 25 март 1887 г. в гр. Копривщица, околия Пирдопска, окръг софийски от източно-правосл. вероизповедание, по народност бълг. поданик бълг.

⁹ Д. Делиделев. Бележки за историята на Копривщица. — В: Юбилеен сборник. . . , 1926, с. 191.

¹⁰ М. Д. Григорова. Димчо Дебелянов. Спомени, писма, документи. С., 1956, с. 184—187.

¹¹ Черновата на дипломата, получена от архива на Първа мъжка гимназия — София е под инв. № 148.

2) Служебен списък на Динчо В. Дебелянов, пресметач, съставен през 1908 г., в който четем:

„Динчо Вельов Дебелянов роден в Копривщица на 25 март 1887 г.“

3) Най-ценен документ поради това, че е саморъчно написан от самия Дебелянов, представява заявлението му за постъпване на служба в Централната метеорологична станция в София.

„Господин Директоре,

Понеже желая да постъпя на служба в поверената Ви метеорологична станция, считам за нужно да Ви дам някои сведения за самия мене и за семейното ми положение.

Роден съм през 1887 г., 25 март в гр. Копривщица, околия Пирдопска, окръг Софийски. По народност съм българин, по поданство български поданик, по вероизповедание — източно-православен. Тази година завърших с отличен успех I Соф. държ. мъжка гимназия. Според закона за военната повинност ще бъда прегледан за войник през м. март 1907 г., а повикан в редовете на войската през 1908 г. Семейното ми положение е следното: майка на 58 години, живее при мене и се занимава с домакинство, сестра Найда 35 г., женена, брат Иван, 33 г., женен, началник на телеграфо-пощенската станция в гр. Ихтиман, сестра Мария 25 г., неженена, брат Илия 23 г., неженен, работник-дърводелец в с. Долна-Баня (Самоковска ок.). Последния по причина, че е телесно слаб, не е вземан още за войник, макар че е гледан три пъти. Притежаваме в гр. Копривщица половин къща и една ливада, от която нямам никакъв доход.

гр. София

7 юли 1906 г.

С отлично почитание:

Динчо В. Дебелянов

В биографията на Дебелянов майката и бащата не могат да се издигнат до Съба Вазова и Петко Р. Славейков, до Йото Варджията, Елисавета Измирлиева и Елена Вапцарова.

Бащата остава завинаги свързан с Копривщица, с пролетно разцъфналия двор, с родната къща и с благоговението на всички пред него, а майката става тих спътник в пътя на сина. Тя винаги го казва: Пловдив, Ихтиман, София до смъртта си. „Тя вярваше в звездата на Димча и казваше, че той ще стане голям човек“ — споделя Иван Дебелянов.¹²

Погледнем ли в биографията на който и да е творец, ще видим, че той започва да открива света най-напред чрез майката край него. Тя ту пее и разказва, ту вътква поезията на своите делници в чудни форми и с чудни багри, ту сама, търсеща красота и съвършенство, заселва в детската душа интерес към чудния свят на книгите. . .

Какво е била в живота на Димчо Дебелянов Цана Илиева?

Нейното „безсилно рамо“ е било неговата морална опора, а „нейната усмивка блага“ е поглъщала болката на сивите постови дни и кратките мигове на светла радост. Духовно Димчо израства чрез книгите, но голямата си нравствена чистота поетът дължи на майка си.

Майката, Цана Илиева Ибришимкойчова, е родена през 1841 г.¹³ Баща ѝ, бегличкият Илия Ибришимкойчов, е убит в Тетевен при едно от пътванията си и тя рано остава сираче. Майка ѝ, Груда Бодурова, е била жизнена, весела, общителна и много религиозна. Баба Илияца Кьорката, така я знаят и помнят и днес най-старите копривщеници, умира през август 1904 г. Тази артистична жена е била любимка на внуците си. „Дойдеше в Копривщица фотограф: бабка ни събере всички внуци и ни заведе да ни извадят на „кадро“. Даваше ли се театрално представление, бабка пак ще ни заведе. Изобщо без бабка не минаваше ни едно събитие в градеца — разказва Мария Дебелянова. Място не си намирахме от радост, когато бабка кажеше, че ще ношува у дома. Разправяше ни увлекателно за турско време, за София и Пловдив, пееше ни черковни песни. . .“¹⁴ Прокъсно тя отива заедно с Димчо и Найда и живее известно време с тях в Пловдив. Израснала със скромните възможности на своя дом, Цана Илиева създава семейство под строгия поглед на свекървата Найда Кесякова, вла-

¹² Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 32.

¹³ Вж. заявлението му за постъпване на служба в Централната метеорологична станция, цитирано по-горе.

¹⁴ М. Д. Григорова. Димчо Дебелянов. . . С., 1956, с. 23.

сна и надменна жена поради чорбаджийското си потекло. Пословицна е била сговорчивостта на двамата ѝ сина Иван и Вельо и на техните жени.

По спомените на Мария Дебелянова-Григорова майка ѝ Цана е тиха, кротка и малодушна, с една тъга, която се излъчва от цялата ѝ външност. Върху нея, както и върху повечето копрившеници е оставил отпечатък гурбетчилят на мъжа. Копривщенката като че ли най-добре от всичко умее да чака, с примирение да носи цялата тежест на дома, оставен от стопанина за цяла есен и зима и с кротка тъга да пропуска край себе си годините.

Преди Димчо, във време на добро поминуване¹⁵ на семейството, Цана Илиева дава живот на пет деца: Найда (род. 1871 г.), Иван (род. 1873), Мария (род. 1881 г.), Илия (род. 1883 г.)¹⁶ и Гунка, починала 17-годишна. Понеже дядото Динчо Дебелянов е бил вече покойник, първият син на семейството по обичая е бил кръстен на жив, на чичото (Иван), който от своя страна също кръщава сина си на брат си Вельо.

Пет години майката кърми най-малкия си син Димчо. Нейна отличителна черта е пестеливостта, неприсъща на Дебелянов, щедър и състрадателен. Целият ѝ живот минава в грижа за децата, които беднотията и негодите пръскат из различни места: Найда, омъжена за железничар, се мести от гара на гара; Иван сменя Пловдив с Ихтиман, а Ихтиман с Панагюрище; Мария е учителка ту в Долна баня, ту в Мирково, ту в Голямо Белово и в Сестримо, ту в Студена. . . , Илия е в Долна баня, а Димчо в София.

Между документите, снимките и писмата, съхранени от Мария Дебелянова, се намира и едно писмо от майката. В него е цялата ѝ същност: тази жена е дошла на света просто за да бъде майка:

17. IV. 1913

За Димчо В. Дебелянов

В Самоков

„Динчо и Мико,¹⁷

Получихме понапред от Мика писмо ././ Кръстьо ѝ благодари ././ и завчера от тебе разбрахме всичко ././ от байко ти Иванчо имах писмо и 3 лева ././ и на така благодаря ././ Мика ././ как му пише ././ мислим да е дошла в Самоков ././ Динчо ././ ти ходи по-често та се утешавайте ././ тука все едното са говори почаква се за добро ././ най-много сега се расправя за землетресението ././ от Илия немам никакво писмо ././ като е бил в София дали се е прибрал ././ вие и да му пишете за мене и моето име да не споменувате и да го накарвате да ми пише ././ само му пишете още ли е у воденичарски ././ Динчо да пишеш от наша страна на Петър ././¹⁸ поздрави го и му пиши, че ако ги пуснат да доде да се видим ././ и той да види Одрин и тукашните места ././ ние с Найда все за Петър мислим ././ поздрав от трима ни на вазе ././ снахите и бабегѐ. майка ви“¹⁹

Когато Димчо е в школата за запасни подпоручици в Княжево, на 8 октомври (ст. ст.) 1913 г. във Враца, където гостува на Найда, умира майка му. Мнозина автори популяризираха, че великолепната елегия „Да се завърнеш в бащината къща“ е резултат на голямата постова скръб по майката. Тази своя творба Дебелянов отпечатва през 1912 г. за пръв път във в. „Смях“, една година преди майчината си смърт.

В Копривщица Димчо Дебелянов прекарва девет години, от които три като ученик. През есента на 1893 г. той е записан под № 12 в I^о отделение на Копривщенското училище „Св. Кирил и Методий“, а във второ и трето отделение е под № 13.²⁰

След това Димчо заминава за Пловдив. Копривщица напуска през есента на 1896 г. Копривщенските му учители са били Петър Жилков и Тодор Лигъов²¹. Какво са дали те на малкия тогава палавник: много — от тях той научи българската азбука.

¹⁵ Характерен копрившенски израз за добро материално състояние.

¹⁶ Вж. цит. по-горе Дебеляново заявление до Ц. М. Станция.

¹⁷ Текстът на писмото е предаден буквално.

¹⁸ Става дума за Петър Григоров — мъжа на Мария.

¹⁹ М. Д. Григорова. Димчо Дебелянов. . . С., 1956, с. 161.

²⁰ Димчо Дебелянов. Събрани съчинения. Т. II. С., 1970, с. 177.

²¹ Това ми беше съобщено през декември 1976 г. от Димчовия съученик Брайко Брайков и потвърдено от другия му жив съученик в Копривщица Димитър Бончев през юли 1977 г.

Тодор Лигьов е почти непопулярен сред копрившеници. Малцина го помнят, защото е училствувал кратко време. Завършил е медицина и като лекар е работил във от Копривщица под бащиното си име — д-р Личев.

Другият е имал уважението и любовта на цяла Копривщица — даскал Петър Жилков дори за учениците си е бил просто „бая Петър“.

Даскал Петър е роден в абаджийското семейство на Михаил Жилков през 1848 г. Учи в копрившенското училище при Йоаким Груев и Христо Пулеков, в което, след като го завършва, започва да работи. Преди Освобождението учителствува 15 години. Наред с общообразователните предмети в класното училище е преподавал френски език, а също така и турски език, научени чрез самообразование.

През зимата на 1869 г. Левски посещава Копривщица — според както съобщава в едно свое писмо до Каравелов („много здраве от вашите, бях там“) — и основава революционен комитет. Петър Жилков е негов член, член става и на втория комитет, основан от Бенковски на 13. I. 1876 г. Оженен за Калешковата сестра Ана, Петър Жилков е пръв помощник на младия апостол. След обявяването на въстанието на 20 април 1876 г. е избран за секретар на преименуваната във „Военен революционен съвет“ въстаническа комисия, изпълняваща ролята на „временно правителство“.

След контрапреврата на копрившенските чорбаджии и щастливата намеса на Панайот Волов и Орчо войвода голяма група въстаници начело с Калешков се отправили за Стара планина. Поради чести язвени кризи учител Жилков бил принуден да остане в града. Заловен и сяден, той е заточен на остров Родос, откъдето на 20 март 1878 г. е освободен. Завръща се в родния си град и продължава учителствуването си. Умира на 25 март 1909 г.²²

В главната книга на училището „Св. Кирил и Методи“²³ е отбелязано, че за четвърто отделение Димчо В. Дебелянов минава с пет по всички предмети.

Някак естествено идва тук въпросът, какви по-трайни следи е оставил у впечатлителния ученик тихият, скромнен и сдържан някогашен въстаник. Трудно е да се отговори. Но споменът за пролетта на 1876 г. живее у копрившеници. Малко са портите, от които да не е изхвъркнал въстаник. Може би за Димчо тогава въстанието е било свързано повече с тъжния разказ на майка му за малкото турче от близкото до Копривщица с. Душанци, което им карало дърва. В навечерието на въстанието момчето пак докарало една кола. За нещастие у Дебелянци бил Георги Тусунът, съзаклятник и луда глава. Като видял момчето, той закрещал: „Това турчин ли е? Турчин ли е? И въпреки молбите на жените подгонил момчето и го съсякъл някъде извън града. „Всички останахме като попарени от разказа. Ничия уста не се отваряше, не отронваше дума да каже: „Нали е турче — пада му се!..“ — пише сестрата Мария.²⁴ Странно е, но всичко това някак си ни кара да си припомним как след много години подпоручик Дебелянов ще заговори за мъртвия вражески войник, видян някъде по бреговете на Струма.

В своите спомени за Дебелянов проф. Константин Гълъбов си спомня един много интересен епизод. В него твърде релефно са показани някои черти от дълбоко интелектуалната личност на поета и преди всичко липсата на тъй характерните за онези години патриотарски чувства. През април 1916 г., когато е на фронта, неизвестна негова приятелка го пита в писмо: „Помирехте ли се със „съюзници-разбойници“²⁵.

Но ето и самия спомен:

През 1912 г. при току-що завърналия се от Германия Константин Гълъбов, учил там филология, идва баща му Спас Гълъбов — учител и участник в Априлското въстание. Той донася със себе си наскоро напечатаната драма на сина „Чужда кръв“. Двамата канят на обяд в ресторант „Панах“ Теню Радев и Димчо Дебелянов. Поводът е бил направеното с много вкус издание на драмата. Като видял Димчо, бащата се оживил особено, защото го свързал с

²² Някои данни са взети от изданието на Дирекция на музеите — Копривщица „Светилник от Възраждането до днес“, 1967 г.

²³ Инв. № 29.

²⁴ М. Д. Григорова. Димчо Дебелянов. . . С., 1956, с. 35.

²⁵ Пак там, с. 180.

възрожденска Копривщица. Ученик на Йоаким Груев и приятел на Найден Геров, старият Гълъбов боготворял Любен Каравелов. Възхищението му от копривщенските революционери и просветители и преклонението му пред Каравелов — революционера и писателя, дава повод на Дебелянов да сподели: „Ето сега нещо ново за мене: Вие сте пламенен почитател и на Любен Каравелов писателя. Аз също много го почитам и ако един ден осъществя намерението си да напиша стихотворна сбирка за Копривщица, едно от първите ми стихотворения ще бъде за него. Това ще бъдат стихотворни портрети на известни и неизвестни копрившеници, но не епически, а лирически и в един съвършено нов стил, какъвто е, да речем, този на едно от най-хубавите стихотворения на Бодлер — това за художниците — „Les Phares“. Вероятно стихотворенията ми ще бъдат сонети, защото сонетът е най-стегнатата лирична форма — и външно, по ритъм и рими, и вътрешно, по образи и чувства. В тях няма да има никакви патристичен патос: преобладаващият емоционален елемент ще бъде възхищение от човечността, която са проявили участниците в Априлското въстание, и наред с този тон — трепет пред трагичната им съдба, защото наистина колко много трагизъм има в живота на всички тия хора!“²⁶

Бихме могли да погледнем на така предадените думи недоверчиво, да сме подражания от някои места, в които чувстваваме твърде осезателната нагласа на творческата фантазия на автора на спомена, ако той не бе подкрепен от самия Дебелянов, в размишления му в реферата за Пенчо Славейков. Там той накратко се спира на това, как любимият му поет разработва стихотворения с мотиви от българската история: „... той ги разработва по начин, съвършено различен от този на Вазов, Петко Славейков и други. Използуването на едно събитие, важно или съдбоносно за българите, не му дава повод да подига акциите на своя народ, да хвали този или онзи цар и с това да понижи цената както на събитието, така и на произведението. Той взема събитията само до толкова, до колкото може то да обясни чувството, което обладава героят, причина на това събитие.“²⁷

След смъртта на Вельо Дебелянов семейството му се изселва в Пловдив. Само близкият голям град е можел да даде препитание на осиротелия дом. Впрочем Иван, първородният, още приживе на баща си е вече там пощенски чиновник — разбрал, че абаджирството и търговията нямат живот. Найда учи занаят при една шивачка, Мария през 1898 г. е назначена учителка в близкото пловдивско село Куртово Конаре, а Димчо е записан през 1896 г. в IV отделение в т. нар. жълто училище. На следващата година той застига добрия Илия и двамата са записани в първи прогимназиален клас. За семейството се грижат Иван и Мария.

В разстояние на няколко години впечатлителното момче трябва да изживее много: смъртта на бащата, раздялата с Копривщица и с родния дом, трябва да привикне с живота в големия град, който след много години ще нарече „скръбен“ и „огрешен и позорен“ и когато той се смеси с другия, със София (о, тази малка и зла София),²⁸ тяхната студенина, вечна забързаност и бездушие винаги ще му тежат.

Втори и трети клас до 1900 г. Димчо учи в Ихтиман, където Иван е преместен като началник на пощата. Тук се ражда първата му любов, тук зреят много надежди и отгук идват много разочарования. Поетът, юноша тогава, обиква това градче, но после го обича и мрази едновременно. Може би то идва от разочарованието му от любовта към чирпанлийката е „гълъбовите очи“ — Иванка Дерменджиева. Той винаги с удоволствие ходи в Чирпан: през ваканциите, по празниците, при всеки удобен случай.

В Централния държавен исторически архив се пази една тетрадка с четири стихотворения, известните най-ранни, писани през 1903 г., когато Дебелянов е бил в една младежка компания с Гьончо Белев, Иванка Дерменджиева, Мария Златева, Панайот Пенцарски, копрившеница с Гьончо Белев, Иванка Дерменджиева, Мария Златева, Панайот Пенцарски, копрившеница с Гьончо Белев, Дончо Ломев, Стоян Д. Стоянов (съхранил ръкописа). Тези четири стихотворения са: „Не!“, „Пак на сън видях те аз...“, „На сън се с тебе срещнахме, девойко...“ и „Защо“.

²⁶ Дебелянов, Н. Лилиев, Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., 1967. с. 65.

²⁷ Димчо Дебелянов. Събрани съчинения. Т. II. С., 1970, с. 22.

²⁸ В писмо до Гео Милев от 6. III. 1915 г. М. Д. Григорова. Димчо Дебелянов. . . С., 1956, с. 118.

Дебелянов е бил талантлив декламатор и често излизал на сцената и най-напред на Ихтиманското читалище. Веднъж на новогодишна вечеринка рецитира блестящо Вазовата ода за Бенковски, на друга новогодишна вечер под негова режисура се играе „Орден“ на Елин Пелин и той самият там е поетът.

Понеже най-вече майката настоява, а и Димчо искрено желае, те двамата се преместват отново в Пловдив, за да учи гимназия (в Ихтиман такава няма). Тук Димчо живее известно време със сестра си Найда и с баба си Груда от Копривщица. През учебната 1900—1901 г. е ученик в IV клас на Пловдивската мъжка гимназия, прочута със своите многобройни кръжоци, развиващи активна дейност. По това време културният факел в тракийския център се носи от групата на Матей Иконов. При голям успех (разбира се, в рамките на тогавашните нрави) тя изнася в театър „Люксембург“ на Сахаттене драмата на Горки „На дне“. Още след първото представление Дебелянов пламва от възторг и написва дълго стихотворение за Горки. То е поместено в ръкописното списание на гимназията. Неговият съученик Атанас Меричлерски от Чирпан, талантлив карикатурист, запазва в паметта си за много десетилетия напред една трофа от него:

Из смрадни кал и тинята вонеща
излезе ти със светнало лице,
каза ни шо вълнува и повдига
босяшкото сърце.²⁹

Пиесата дава повод и на литературния кръжок в гимназията, в който членува Дебелянов, да организира своя вечер. Написан е специален реферат, темпераментно е изпята „Солнце всходит и заходит“, ушиват се сини и черни рубашки, пускат се коси — босящите владеят сърцата.

Но Дебелянов живее самотно въпреки дружелюбния си характер, въпреки шумните младежки празненства, на които често е душата. Другарите му го обичат и ценят. Проф. Любомир Чакалов, учил в гимназията с Димчо и участвували заедно в юфашкото дружество, казва за него, че бил разтропано момче и правел впечатление на необикновен младеж, с релефно изразена индивидуалност.

От по-късната си компания в София бъдещият поет най-напред се сближава с Людмил Стоянов и те двамата често и дълго се разхождат из улиците на града, чиято житейска суета е чужда на поетичната душевност и на двамата.

За семейство Дебелянови новият век започва с оскъдици, с тревоги и лишения. Имотът в Копривщица е малък и недоходен. Сестрите Найда и Мария си създават семейства. Илия учи в стопанското училище в Русе, а Димчо в гимназията в Пловдив. За тях двамата, за майката и за семейството се грижи с чиновническа заплата Иван. Койчо Клисаров, съгражданин и съученик на Дебелянов, си спомня следния интересен случай: „През учебната 1901/1902 г. той бе в V^б, а аз в V^а клас, не бяхме си платили училищната такса за второто полугодие. Тя беше 12 и 15 лева, но за тогавашния живот и особено за нас като бедни ученици сумата беше голяма. След няколко напомнивания, че ще бъдем отстранени от гимназията, ако не си внесем таксата, една сутрин училищният служащ със списък в ръка обходи всички паралелки и преподавателите ни казаха да си вземем книгите и шапките и да си вървим у дома.

На изходната врата се бяхме събрали около десетина ученици, между които и Димчо. Той бе впечатлителна натура и навярно му е подействувала силно тази случка с нас, та бе стъкмил и ни продекламира едно стихотворение, без да казва, че е негово. . . От това стихотворение съм запазил в паметта си само първия куплет:

Чуйте ме, мои мили другари,
настъпи тринадесети февруари,
таз грозна и фатална дата
за неплатилите училищната плата.³⁰

²⁹ Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 53.

³⁰ Из непубликуван спомен, пази се в Архивния фонд на музея „Димчо Дебелянов“ в Копривщица.

Следващите размисли биха могли да стоят в който и да е момент от постовата биография по-нататък. Но аз ще ги поставя тук, в пловдивския период, изхождайки от думите на Дебелянов сонета „Пловдив“:

Тук първи път се моя взор стъмни,
и безпощадна буря сви над мене.

Деветгодишното момче завинаги се прошава с патриархалния свят на детството в момента, в който напуска Копривщица. В това градче живее някак сънно, времето няма значение, тишината и еднообразието властвуват. Посреща го един град пъстър, шумен и забързан, който приема момчето, без да го забележи, но му натрапва една постоянна спътница — Грижата — до края на земния му път.

Новият морал му е чужд, защото расте в семейство със здрави традиции: на братска и синовна обич, на откровение и уважение, които извикват възхищение (достатъчно е да си спомним отношенията между баща му и неговия брат, на майката към бащата, девера и свекървата, на Иван, Мария и Найда към осиротелия дом, на Цана Илиева към децата ѝ . . .).

Димчо цял живот ще страда от лицемерието, от суетата, от еснафската ограниченост на хората край него: началници, чиновници, редактори, събратя по перо, хазяи, случайни познати, любими жени. В писмо до Марина Камарашева: „... колко би било хубаво, ако можеха хората да ни казват направо всичко, каквото чувствуват, да нямаше дори страх един от друг и страха, че хората, които не могат да живеят, без да мърсят другите, ще стъпчат в калта най-хубавите, най-белите цветя. Не си ли страдала и ти от тези хора, и то много и много. О, ако нищо не тежеше на душата, ако всичко ставаше в слънчева светлина, каква дивна песен би бил живота. Нали?“³¹

Деликатен, сдържан, незлобив по природа, но притежаващ ярко чувство за критичност, той откликва на гнетящата го сивота и делничност с хумор, поднесен артистично, окъпан в тънка самоирония. И още нещо — в големия град остро се усещат нищетата, безпаричието, разкошът. Там трябва много лишения и много нравствена сила, за да може една артистична натура да премине презрително усмихната³² покрай всичко това:

Всички сме дошли на свят
точно по еднакъв начин,
ала не за всеки врат
същ хомот е бил назначен.

Трябвало е би например
аз да имам тлъста рента,
а пък оня тлъст banker
да живее хента-пента.

Но над нас ръка прострял,
някой много зъл присъди:
нему — глуп, но мазен дял,
мене — умните оскъди.

Мене — пържени ребра,
Нему — шницели изрядни,
Мене — гладната зора,
нему — хубавото пладне.

(„Бохемски пощи“)³³

³¹ Писмо от 18. IV. 1915 г., публикувано от Г. Димов за първи път в сп. „Литературна мисъл“ (1957, кн. 2, с. 100—101).

³² По Дебелянов израз.

³³ Димчо Дебелянов. Събрани съчинения. Т. I. С., 1970, с. 190.

Но да продължим с ученика в Пловдив. Повтаря през учебната 1903—1904 г. шестия клас, което близките му отдават на многобройните грижи, връхлетели семейството тогава. Иван Дебелянов се поразсърдил и в отговор на изпратеното свидетелство намира на Димчо работа при един фурнаджия. Сериозно изплашен от това, виновникът заявява, че ще се удави в Марица, но фурнаджия няма да стане. Успокоява се едва когато обещава да помолят „байко Иван“ да го остави да продължи училище.

Това, че Димчо пише стихотворения, са знаели и домашните му, и съучениците му, но го е споделял само с учителите си по литература Стефан Минчев, родом от Клисурс. С популярност са се ползували веселите му куплети и пародии за вечните училищни несподи.

Пак семейни причини отвеждат Цана Илиева, Димчо и Илия този път в София. Мъжът на по-голямата сестра Найда е железничар в Подуене. Всички се настаняват да живеят на ул. „Оборище“ 46 (по тогавашна номерация). Димчо е записан в Първа мъжка гимназия, реален отдел. В главната класна книга на неговия VII⁶ клас той е записан под № 7, негов преподавател по български език е бил С. Митов, по алгебра и геометрия Г. Недков, а имената на останалите му преподаватели не успях да разчета. В графата „Бележки за поведението на ученика“ няма нито похвали, нито наказания. По български език е имал „добър“, по логика, етика, „отличен“, естествена и всеобща история — „много добър“, алгебра „много добър“, геометрия „добър“.³⁴ От ученическите му години в Първа мъжка гимназия е и много популярният епизод за Димчовото речитиране на годишния училищен акт през 1906 г. в салона на читалище „Славянска беседа“. На тържеството присъствувал и Фердинанд. Гневните Вазови думи „Елате ни вижте“, пламенно хвърлени от Дебелянов в лицето на монарха и свитата му, станали повод да бъде викан в двореца училищният директор Станимирков, който пък от своя страна мъмрил Дебелянов. Отношението си към царя, към обществено-политическия живот у нас талантливият младеж неведнъж по-късно ще изразява. Достатъчно е да се спомене неговата великолепна плесница с „Орден“. Ваканциите Димчо прекарва в Ихтиман. Тук по негова инициатива осем момчета, учещи в различни гимназии из страната, си създават нещо като просветителен кръжок, а през 1906 г. решават да издават и ръкописно списание за оригинални свои творби. Димчо му дава име „Към светлина“, излиза двуседмично и той участва най-дейно в него. През есента, разбира се, то спира. Този факт ни изглежда странен, след като няма творец от това поколение, пък и много години по-късно, който да е издържал на изкушението и да не е пламвал при идеята за ново списание или вестник. За радост на цялата фамилия Дебелянов завършва през 1906 г. Първа мъжка гимназия. В зрелостното му свидетелство № 1093 от 29. VI. 1906 г. четем: „... на зрелостния изпит като редовен абитуриент при поведение „примерно“, прилежание „примерно“, показва общ успех отличен по предметите. Държи изпит по български език, френски език, математика, физика, химия, естествена история и география. Освобождава се от изпит по вероучение, история, дескр. геометрия, логика, етика и рисуване.“³⁵

Само седем дни след като е получил зрелостно свидетелство, Дебелянов подава молба за постъпване на служба в Централната метеорологична станция. Първоначално работи като надничар с 4,50 лв. дневна надница, а от 12 май 1907 г. със заповед № 1237 е назначен за пресметач с 1260 лв. годишна заплата.³⁶

От 24 юли 1906 г. започват дългите години на чиновничеството на поета. Отначало той го приема като необходим изход, за да преживяват с майка си, но от 1914 г. насетне то става за него бreme. Ето как в 1910 г. (януари или февруари) описва на Лилиев, който е в Париж, ежедневието си и как на сестра си в 1915 г.: „Ако те интересува частния ми живот, той е твърде несложен. Работя и в станцията, отдето сега ти пиша, и в „Ден“ — коректор. Безволно и дезинтересованост отдавна са ми на гости. Изглежда, че хич не мислят да ме напускат, макар че гостуването им убива много радости и щастия, които едва ли не всякога жидувам... Аз бих могъл по-лесно да се примирявам, да намеря и по-широко да разтворя

³⁴ Главната книга се пази в Архива на Първа мъжка гимназия, понастоящем в сградата на 10-о основно училище — София.

³⁵ Черновата на дипломата се пази в къща-музей „Д. Дебелянов“ и е получена през 1958 г. от архива на I мъжка гимназия в София.

³⁶ Вж. М. Д. Григорова. Д. Дебелянов... 1956, с. 186.

душата си за смеха и безгрижието, но ето че ми пречат на всяка стъпка хиляди дребнавости: материална несигурност и незадоволеност [например]. . . Пречи ми оградата, която се нарича служене за 60 лева в „Ден“ и за 30—40 в станцията.“³⁷

До Мария: „Трябва наистина човек да се зарови и в някаква тясна, тъмна, пращна и сънлива канцелария, за да може [да] познае по-добре каква цена има свободата и животът на открито море, далеч от всякакви мизерни пристанища.“³⁸

През учебната 1907/1908 г. Димчо Дебелянов постъпва студент в Юридическия факултет, а след това се премества във Филологическия. Студентската му книжка е заверена до 1914 г.³⁹ Там е отбелязано, че студентът на няколко пъти е прекъсвал следването си по собствено желание.

1906 г. е началото на пътя на поета Димчо Дебелянов. На 20. X. 1906 г. в петата книжка на редактираното от Г. Савчев и Ст. Дончев списание „Съвременност“ излизат петте стихотворения на цикъла „Посвещение“. После започва да сътрудничи на сп. „Българска сбирка“ (ред. Стефан Бобчев) и сп. „На нов път“ (ред. Иван Ст. Андрейчин) в периода 1907—1908 г.

От 25. XII. 1908 г., когато е отпечатано стихотворението „Нощ ледена властно се стеле над мене“, Дебелянов става редовен сътрудник на сп. „Съвременник“ на Георги Бакалов. С малки изключения цялата му стихотворна продукция от периода 1909—1910 г. е отпечатана в „Съвременник“. Това са стихотворения възторжени, оптимистични, нещо слънчево-светло — се излъчва от тях. Тук е „Утро“:

Път царствен царствено поел,
високо плува горд орел.
И аз, пиан от светлина,
в зорите ранни на деня,
повярвал в слънцето, вървя
през буйно-зрели нивя.

Тук са „Усмивнати вълни“, „Светъл спомен“, „Устрем“, „Кръстопът на бъдещето“:

Под напева на бойни тръби
в царствен блясък ще пламне светът.
О, бой сетен на вражи съдби,
о, далечен, свещен кръстопът!

Специално би могъл да се изследва въпросът за влиянието на редактора-марксист върху Дебелянов. Безспорно е, че Бакалов го е ценял, усещал е силата на родения талант, окрилял го е. Не е случаен, разбира се, и фактът, че тъкмо Подвързачов и Дебелянов той избира за съставители на „Българска антология“ на поезията ни от Вазов насам (1910), която Димчо оценява така: „... Антологията, която, ако не други, ще има поне тези заслуги, че пораздвижи малко писателите — поетите, разбуди спящи интриги и показа, поне пред нас, българския поет — голям или малък — във всичката му човешка нищета. Дребни амбиции, дребни хора, способни за реклама да се унижават и пред такива незначителности, каквито сме ние „съставителите“ като поети.“⁴⁰

Понеже Дебелянов е бил добър стенограф (стенография е изучавал в гимназията — София), Бакалов го ангажира да стенографира речта му пред конгреса на широките социалисти (1911), която издава като отделна брошура — „Българската литература и социализъм“.

Ако има безоблачен период в живота на поета, то това е този в Долна баня, където се установява брат му Илия. Димчо среща духовно най-близкия си другар — Николай Лилив — през лятото на 1907 г. После чрез него се свързва с Подвързачов и Георги Райчев и оглавени от Димитър Подвързачов — Башата, — те стават център на една голяма група интелектуалци, ценители на новото модерно изкуство и сами търсещи нови пътища чрез творчеството си.

³⁷ Вж. М. Д. Григорова. Д. Дебелянов..., 1956, с. 90.

³⁸ Пак там.

³⁹ Съхранява се в Института за литература при БАН, ф. 74.

⁴⁰ Писмо до Лилив от 8—9. IX. 1910 г. — В: Д. Дебелянов. Събрани съчинения. Т. II. С., 1970, с. 50.

Много години по-късно Константин Константинов писа: „Това беше наистина голяма, пълна и шумна челяд, сплотена от такава обич, каквато не съм виждал до днес между хората на духовния труд.“⁴¹

През това време Димчо чете много, „до замайване“, както пише на Лилиев, а любовта му към Иванка Дерменджиева става реалност. В най-едри контури тези години са очертани от самия Дебелянов в писмо до Лилиев така: „Аз съм добре засега — добре съм там, където не духат черните ветрове на грижите за хляба и на скърбите, рожби на един труден живот сред апатите на буболечките. Обичам и ме обичат, тъй както съм искал.“⁴²

От 1910 г. започва истинското съзряване на поетовия талант, но оттук нататък кореспонденцията и поезията му са завладяни от една неудовлетвореност и от едно чувство, което става нарицателно — дебеляновска тъга.

Мечтата да учи в Париж пропада, любовта му в Ихтиман започва да му носи повече разочарования, отколкото надежда и радости, чиновничеството му тежи, житейски грижи и тревоги го следват неотклонно, измъчва го противоречивото търсене на собствена същност. „Аз работя пак в „Ден“, почти нищо не чета. Ден из ден умирам като човек, защото глупея, издребнявам и оставам назад във всяко отношение. . . Николай, Николай, защо ние, ние всичките, се уплитаме във въпроси — за другите най-лесно разрешими, а за нас, страшни като смъртта? Да не знаеш къде си, всеки ден да се изправяш пред конфликти със самия себе си и вместо гордостта, че живееш поне малко по-висш духовен живот, да изпитваш самопрезрение на безволия?“⁴³

Често за Дебелянов се казва, че обича самотата, че я търси. Мисля, че ако от нещо беге, то е от суетата, от дребното съществуване и от еднообразието. Затова мечтае да е сред хармонията на природата, да пътува и да се обогатява, но това в творчеството му няма конкретна проява като тема. Известна е мечтата му да посети Испания, а през пролетта на 1911 г. със студентска екскурзия е в Атина. От тази година е и една стихотворна Димчова автобиография, която той отпечатва в хумористичното списание „Шантеклер“ и озаглавява „На себе си“:

Родих се аз по Връбница, през март,
(не помня в тъмна нощ или през ден),
и близо четвърт век откак живея,
а се не знам защо съм аз роден.

Детинството като на син премина;
ту в радост, ту в преглъщани сълзи;
в училището тройки получавах
и даскалите считах за врази.

Щом свърших, тежка служба си намерих,
по два-три гроша на продряман час,
но скоро видех сам, че служби царски
съвсем не са за хора като нас.

И впуснах се в жизнената битва
да търся слава чрез книжовен труд,
но тъй като май славата не храни,
аз неведнъж обръщах се на път. . .

Опитах се да любя и не случих:
финалът беше: „Дървен философ“,
и оттогава, напласен и напарен,
аз вече не играя на любов.

Това е мойто житие греховно. . .

⁴¹ К. Константинов. Път през годините. С., 1959.

⁴² Д. Дебелянов. Събрани съчинения. Т. II. С., 1970, с. 52.

⁴³ Пак там, с. 55.

В много отношения хумористичните му творби носят биографични моменти, в тях може да бъде открито конкретно събитие и изживяване, например „Зито“ за атинската екскурзия. Още тогава Борю Зевзекът, също участник в екскурзията, при повторното му отпечатване в „Барабан“ (III, бр. 122, 5. VI. 1911 г.) дава следната бележка: „Тук считам за нужно да препечатам Димчовото стихотворение Зито, което в проект още авторът ми прочете на кувертата на парахода през последната нощ на пътуването.“ Достатъчно е да сравним Димчовото „Зито“ с разказа на Зевзека „Наша милост в Атина“, отпечатан в няколко последователни броя на „Барабан“, за да се види, че едно конкретно преживяване тогава, когато е достатъчно силно, за да завладее твореца, винаги има словесни покрития. Към своите хумористично-сатирични творби Дебелянов се е отнасял без амбиции. Само тях той подписва с псевдоними: Амер, Аз, Субалтюр, Шприц, Плошовски, Монти, Тафт, Ястреб, Франц Зопре, Infusoria, Frau Sorge. В едно свое писмо Лилиев го съветва: „Ще имаш ли достатъчно воля да си записваш разни хубави, оригинални смешни неща в едно нарочно тетрадче? Кога да е те ще потребват. Може „Смях“ да почне пак. Пък и да не почне. Моля ти се обърни вниманието си върху молбата ми и не мисли никога, че ако разработваш такива мънички хумористични вещици, ти изневеряваш на големия дълг, за който те е създала нашата грешна планета.“⁴⁵ Вероятно Димчо не се е вслушал в приятелските думи, и то защото в своя метод не е използвал нито дневници, нито бележници, всичко е зрело в сърцето му, дълго е търсил формата си или вдъхновено се е изливяло от поетическото изживяване.

Външно човекът Дебелянов е весел, общителен, но един друг Дебелянов живее в душевността на поета. В това време (1912) той е 25-годишен, неспокойствие и търсене на голям идеал очертават духовния му ръст. „Ето ти си в Ихтиман и писмото, писано от тебе до тебе, те намира. Какви нови събития запълниха вчера и днес пустотата на твоето обезсмислено от черна скръб съществуване? Продължаваш ли да гориш стъпалата, по които възлизаш към върха на кулата, отдето ще видиш великата гледка на великото всесветско безсилие? Осмиваш ли злъчно, невидимо за другите, всяка нова радост, която те зове към почивка? Къде бързаш ти? Не се ли плашиш от оня час, когато ще извикаш за мъст убитите с толкова жестокост вери и надежди? Аз зная, че зад твоя смях винаги се крие тъмната скръб на уморения безверник — аз зная, че ти жалиш понякога за първата пролет, напусната от тебе с копиежа за други земи и съкровища. Къде бързаш ти? Къде ще спреш! Не знаеш. Не, ти не знаеш.“⁴⁶

Това писмо, което праща на самия себе си, е една подготовка към „Легенда за разблудната царкиня“ и към „Под сурдинка“, които Дебелянов вече носи у себе си и това писмо безспорно може да отключи някои от трудните пътища към тяхната дълбочина.

През лятото на 1912 г. по спомена на Гьончо Белев Дебелянов за последен път посещава Копривщица. Изправен срещу гористите върхове, поетът, преди да влезе в града, извикал: „Димчо!“, а ехото сякаш запазило спомена за детето, отвърнало: „Динчо!“ (вероятно около 1906 г. при отпечатването на първите му творби за благозвучие, сменя „н“ на кръщелното си име с „м“. И в официалните документи до 1909 г. е писан Динчо, а после и Динчо, и Димчо). Денят от това последно посещение на Копривщица минал в мили срещи, изпълнени със спомени и затова малко тъжни. После тъгата преминала в болка, когато поетът влязъл в запустелия двор и празната къща. На излизане от града Гьончо Белев го помолил да извика пак името си срещу върховете: „Долу, във валогата ехото е приспало Динчо, да не го будим! Спомените от детството са най-скъпите“ — отвърнал Дебелянов. (По спомена на Гьончо Белев.⁴⁷)

От началото на ноември 1912 г. започва периодът в казармата, сменен след това с Школата за запасни подпоручици, за кратко — от пролетта на 1914 г. до края на 1915 г. е чиновник и завършва със заминаването на фронта в началото на 1916 г. Това е периодът, който оформи творческия му лик: елегите и сонетите му, недовършената поема „Легенда за

⁴⁵ Т. Геров. В казармата и на фронта с Димчо Дебелянов. С., 1957, с. 28.

⁴⁶ Пак там, с. 11, писмо от 14. III. 1912 г., писано в Долна баня и адресирано в Ихтиман („Димчо Дебелянов в дома на Г. Белев“).

⁴⁷ Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Г. Райчев в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 122—123.

разблудната царкиня“, „Гора“, „Миг“, „Жъртвоприношение“, цикълът „Под сурдинка“, фроттата му лирика.

Животът на Дебелянов в казармата и на фронта е най-многократно проучен благодарение на сериозната работа на Тихомир Геров, негов боен другар.

Шест месеца поетът Димчо Дебелянов прекарва като редник от 37-и набор и 22-ра допълваща дружина, която заедно със 7-а допълваща батарея образуват гарнизона в Самоков (трябвало е да служи с 31-ви набор, но като студент е бил отлаган).

Малко преди това е избухнала Балканската война. След триседмично обучение на фронта заминава 36-и набор — 37-и остава в резерва. Тук, в Самоков, по свидетелството на Т. Геров на новобранците са тежали най-вече тежките битови условия. Димчо скоро става ротен писар. Самоков не му е чужд. Тук са родителите и роднините на зет му Петър Григоров, тук за кратко време е сестра му Мария, тъй като поради войната училищата са затворени. В града служат близките му другари Йордан Мечкаров и Радивой Каранов. Разполага с време, защото дисциплината не се отличава с кой знае каква голяма строгост. Тътенът на войната е някъде далеч. Тя се чувства само във всеобщото настроение на очакване, в разговорите, предизвикани от някой успех или неуспех, от неизбежната оскъдица.

Дебелянов е в непрекъсната връзка с приятелите си — едни като него в казармата, другите — намерили пътища за освобождаване — на свобода. Тази кореспонденция е още по-ценна, защото говори за настроението на една значителна част от българската интелигенция тогава. Много интересни са следните редове от Людмил Стоянов: „След войната ще се изнесат планини от непростими грешки, кражби, гнъсни спекулации, глупави и фатални заповеди, напоследок личните страдания, понесени от всеки войник, и траурът по хилядите врати ще създават едно разочарование от войната. Не отивай далече — погледни наоколо и кажи кой още желае войната и кой не бленува за мир и спокойствие.“⁴⁸

В една картичка от 27. III. 1913 г. до Николай Лилив в Пловдив Дебелянов му съобщава: „Скоро ще се печата една моя войнишка песнопойка. Ще Ви я изпратя.“⁴⁹ За войнишка песнопойка Лилив никъде не говори в спомените си, дори само като Димчова идея. Като свързва редовете от картичката до Лилив с други, недатирани и без адрес:⁵⁰ „Утре изпращам ръкописа на сбирката. Не е дописан. Преди пладне работя, защото няма учение“, Геров заключава, че тук в казармата, Дебелянов е подготвял своя стихосбирка. Известни са три негови списъка. Единият съдържа заглавията на 48 стихотворения, между които и следните неизвестни: „Смъртта“, „В гробищата“, „Воплите на страданията“, „Ти дойде на пир безпътен“, „О слънчев ден на планината“, „Дъщерята на Ханаан“ и др. На обратната страна на листа пък има 24 заглавия на стихотворения, групирани по мотиви. Третият списък съдържа 25 стихотворения. Вероятно тези списъци са правени, за да се подготви за една предстояща или бъдеща стихосбирка.

В духа на тогавашната мода в Самоков развива широка благотворителна дейност женско дружество „Зора“. По негова инициатива и със съгласието на началника на гарнизона е дадена от група войници забава с благотворителна цел в старото еврейско училище. Дебелянов рецитира „Сърцето на Хиалмар“ от Леконт дьо Лил и преведено от Н. Лилив, за което през декември същата година в писмо от Стара Загора преводачът му пише: „Може би защото войната пари со своята пълна власт и унищожение, изборът ми падна на „Сърцето на Хиалмар“ от Л. дьо Лил.“⁵¹

По настояване на „Зора“ се дава втора вечеринка, по-задълбочено подготвена, в която Димчо взима голямо участие. По молба на диригента на хора Владимир Гълъбов той написва стихотворение, а Гълъбов композира музика. Песента дълго е помнена и пята в Самоков:

Разнасят се облаци / черни / тъмни
топи се последния сняг... и т. н.

(„Пролетна песен“)

⁴⁸ Т. Геров. В казармата... С., 1957, с. 24.

⁴⁹ Пак там, с. 28.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Пак там, с. 37.

Това е единственото стихотворение, писано от поета „по поръчка“. Дебелянов го е подчинил на патриотично-романтичното настроение на цялата вечеринка, на която рецитира и „Алпухара“ от Адам Мицкевич.⁵²

Със средствата от двете забави и с волни дарения дружество „Зора“ закупува подаръци за войниците и офицерите от фронта по случай великденските празници. Избира се една комисия от войнишката среда, в нея влиза и Дебелянов, която трябва да отнесе подаръците. Така поетът посещава Булаир, малко след като пада Одрин и има примирие. С какво е останало у него това пътуване: на учителката Лалка Ганчева, малък светъл лъч в живота му, той пише от крайния пункт на пътуването само: „Тъжно“, а на Мария: „И днес сме в Одрин“. И днес ходихме в „Султан Селим“. И днес пием мастика, защото в града има холера, а мастиката предпазва отлично от нея.⁵³

След това пътуване той успява да си издействува отпуск, който прекарва на малката усамотена гаричка „Сладък кладенец“ при сестра си Найда, където според Н. Лилиев е написал „Легенда за разблудната царкния.“

В това време 37-и набор, последният резерв, е изпратен на фронта. Завърнал се от отпуск, Дебелянов остава в Самоков — в допълнителната рота. Ежедневните новини оттам са тежки: за батареи без снаряди, за настъпление на гърци и румънци, за холерата и глада, които заплахват да се превърнат в по-страшен противник. На фронта е заминал и Людмил Стоянов. Лилиев му изпраща мислено своето „послание“ в писмо до Димчо:

В тая тиха нощ на вечността,
притаила в своите златни скути
морни със на храбреци нечути
ти един говориш с нощта.

През юли и Дебелянов заминава за фронта, но без да види и изживее нещо по-значително, защото скоро е подписано примирието, а в средата на август 1913 г. се уволнява, за да постъпи в Школата за запасни подпоручици в Княжево. Тук ще използвам думите на Тихомир Геров, защото те са преценка на един съвременник, но и оценка от разстояние на много десетилетия: „Тогавя мнозина като него не можах да схванат истинските намерения на ония военни среди, които след погрома мислеха за близък реванш и бързаха да създават нови офицерски кадри от интелигенцията, взела участие във войните, като уреждаха осем-месечни курсове при Школата.“⁵⁴

Съвсем наскоро след постъпването си в Княжево Дебелянов пише на сестра си: „Говори се, че ще ни уволнят на 1 март. Ех, дано бъде така! Извиквам така не защото ми тежат ученията и науката, а защото се чувствавам много ограничен (в Самоков беше много, много по-добре), а пък аз не съм свикнал да живея така. Все пак ще се кара така до напролет.“⁵⁵

В София стават интересни събития: отдавнашната мечта на „цялото войнство от дечурлига“⁵⁶ да имат свое списание върви към осъществяване. В началото на 1914 г. списанието става факт. Отначало има известни разногласия между проектираните му сътрудници, за което говорят запазените до Лилиев писма от Подвързачов и Дебелянов, които, разбира се, се изживяват. Как Димчо приема списанието — безспорно с надежда. От Школата, където го посещава Д. Подвързачов, той пише на „своя Николай“ в Стара Загора: „Участието на Кремена, Б. Анг., Стаматов, Владимир Василев е проблематично. Оставаме пак ние — Митю, ти, аз, Людмил, Радославов, Ясенев, Аполончик, Константинов, като хора, които ще дават физиономия на „Звено“. Каква по-голяма възможност за свободно проявяване и свободна работа изобщо“ (с. 70, т. II, Д. Дебелянов)

„Звено“ излиза от февруари до юли 1914 г. Корицата оформя Георги Машев, близък Димчов приятел, съвипусник от гимназията, въведен от него в приятелския кръг на „бохемата“,

⁵² Вж. М. Д. Григорова, Д. Дебелянов. Спомени. . . С., 1956, с. 58.

⁵³ Т. Геров. В казармата. . . С., 1956, с. 47.

⁵⁴ Пак там, с. 63.

⁵⁵ Пак там, с. 64, писмо от 11. IX. 1913 г.

⁵⁶ Така П. П. Славейков нарича символистите.

а името дава К. Константинов, като с него иска символично да свърже времето преди войната и настоящето, прехода между двата периода в българската литература.

Първата книжка на списанието започва с „Легенда за разблудната царкиня“, после е разказът „Заник-слънце“ на Георги Райчев, четири стихотворения на Лилиев: „Девственик“, „Даниел“, „Пред прага“, „Умора“, разказът на Константинов „Нощем, четири стихотворения на от Л. Стоянов — „Портрет“, „Върби“, „Песен“, „Проклинам“ и очеркът на Йордан Йовков „Те победиха“. В критическия отдел е статията на Ив. Радославов „Малък повод за голем въпроси“, като „този малък повод“ са разказите на Кремен „Схлупени стрехи“. В кн. 4 и 5 на списанието излиза цикълът „Под сурдинка“. Радославов се отказва от по-нататъшно участие, но от Берлин пристига статията „Модерната поезия“ и 70 превода на стихотворения, шедьовър от пламенното Гео Милево перо. Днес прави впечатление, че въпреки авторитетния съвет от сътрудници на „Звено“ то няма строго определена художествена програма, че се допускат едно смесване на различни фрази или на деликатните недоизказвания. Затова, когато получим съобщението: „Съобщава ви се Господин докладчик, че Вий се назначавате в разпореждане на Началника на 7-ма Рилска дивизия и трябва веднага да се отправите за местоназначението си“...⁵⁷ Димчо е удовлетворен.

На 29 януари 1916 г., той пристига на фронта в щаба на 7-ма артилерийска бригада в Слънчово, над гара Удово. Димчо винаги е обичал пътуванията с тяхната неизвестност. Интересно как ли се е чувствувал сега, в това 250-километрово пътуване из дивните кътове на Македония. Назначен е за взводен командир в 8-ма рота.

В същност тук, на фронта, той усилено работи и за всяка негова творба има някои конкретни повод, влияещо преживяване, породило размисли. Тихомир Геров с изобилие факти, с личните си впечатления и облягайки се на запазената кореспонденция, подробно пресъздава творческата история на почти всяко стихотворение от фронта и така, облечени с фактите на външните събития, които са ги родили, те зазвучават още по-правдиво и силно. „Наистина, на война много безгрижно се живяло, т. е. живее се с други грижи, не е тия, които то пълнят мирновременния живот.“⁵⁸

Ден след ден се нижат пролетта и лятото на 1916 г. за подпоручик Дебелянов, а поетът Дебелянов препуска през дните — всички запазени творби от фронта имат и втора редакция, и то направена в разстояние от два-три месеца и какво удивително постигане на съвместеност!

В тези последни месеци на живота си той много се занимава с „Тъй рече Заратустра“. За да се направят изводи за това, какво влияние му оказва творбата, трябва тя да се прочете, и то с разбиращи очи, и после внимателно да се проучат бележките, направени в екземпляр от самия Дебелянов.

Писано е много за фаталния 2 октомври 1916 г., споменавано е за нечестното подмяне на Дебелянов, който е трябвало да иде в отпуск през тези дни. Тихомир Геров подробно описва жестокия бой край с. Долно и Горно Караджово, където Димчо загива. „Заповядано му бе веднага да настъпи към предните два окопа, а той все още се бавеше около това дърво... Окопът, до който бяха стигнали, беше препълнен и нямаше никакъв обстрел: предните окопи му пречеха. Трябваше да се употреби насилие, за да се промени положението. Но той не направи това. Не беше време да се увещават хората и да се напътват като деца. Те бяха мъже, участвували в две войни, и знаеха как се постъпва в такива случаи. Но той продължаваше да ги подканя и сочеше вляво, дотам имаше повече, макар и малки прикрития. Изведнъж, както стърчеше прав, той вдигна ръце, завъртя се, изпусна револвера и лопатката и се саче на земята, като притискаше с ръка раната си.“⁵⁹

Погребват го в църквата „Св. Богородица“ в Демирхисар на 3 октомври 1916 г. просто, като войник. Първ за смъртта на Дебелянов съобщава в. „Българан“, като му посвеща цялата си четвърта страница и оттам започват спомените, статиите, рефератите, критическите бележки, студентите...

⁵⁷ М. Д. Григорова, Д. Дебелянов. Спомена, писма, документи. С., 1956, с. 198.

⁵⁸ Т. Геров. Вказармата... С., 1956, с. 89.

⁵⁹ Пак там, с. 198.

Вместо поета от фронта се завръща малкото му походно куфарче. Между страниците на ученическото му „Евангелие“ е намерен къс хартия. На едната му страна Димчо е правил някакви сметки и под тях два стиха: „Там дето Пирин се разлива в хълмове пустинни и лъкатушна Струма шуми...“, после е записано под тях: „През едно кристално утро!“ Другата страна съдържа един списък, вероятно за творбите му от фронта:

77. Нош към Солун	10. Отчуждение
8. Старият бивак	4. Рупел.
1. Войници	6. Среши и разлъки
5. Сантиментализъм	3. Проклятие
2. Походът	9. Малкото дете
11. Тиха/та/ победа	12. Сиротна песен

13. Paul не ни е вече враг

Оцелели са само: „Войници“ („Приждат, вришат се“), „Нош към Солун“, „Старият бивак“, „Един убит“ (вместо „Paul не ни е вече враг“), „Тиха победа“. Мисля, че номерацията отразява не реда на написването на стихотворенията, а тяхната последователност — желанието или по-скоро идеята на поета при подреждането им в бъдеща стихосбирка. В същност тъкмо за времето, прекарано на фронта, за творческата му работа често се употребява „може би“.

Още тогава писмата, ръкописите и библиотеката му (Иван Дебелянов съобщава, че била доста голяма и подбрана) се разпиляват, а и до днес това, което е събрано за поета, също е пръснато на различни места.

Дебелянов е от творците, за които се казва, че е трябвало да дойде смъртта, за да бъдат открити. През 1920 г. е осъществено издаването на първата му стихосбирка, приятелите му пишат спомени, събират документи, издават неиздадени творби. Сред членовете на кръжеца „Живо слово“⁶⁰ се ражда идеята за пренасяне костите на поета в родната Копривщица. Те изнасят рецитали с вход в продължение на няколко години и със събраната от тях сума пренасят на 24 август 1931 г. костите от Демирхисар в родния град и поръчват на Иван Лазаров надгробния паметник.

Странна е съдбата на Копривщица и на много от нейните синове. Тя ги ражда, дава им своята непокорност и гордост, суровост и нежност и с това ги изпраща по света. Те пътуват, търгуват, учат се, борят се, творят, извървяват своя път... , но винаги остават дълбоко свързани с нея. Така е и с Димчо Дебелянов.

⁶⁰ Кръжецът (от руски „кружок“) „Живо слово“ е основан от Вера В. Пушкаръова, актриса в Александрийския театър в Петербург, близка на Станиславски и негова сподвижница, която като съпруга на българина Йордан Пехливанов, един от организаторите на Червената армия, идва в 1921 г. в България. В своя дом тя организира курсове по художествено четене, от които излизат и някои бъдещи членове на трупата на Народния театър — Невена Буюклиева, Борис Ганчев, Надежда Костова и др. Отговаряйки на желанието на курсистите да бъдат заедно, да изживяват наученото от тях, да носят факела на живото слово към сърцата на хората, Вера Пушкаръова предлага да се създаде кръжокът, като идеята ѝ е възторжено приета. (По спомените на Кира Пехливанова, дъщеря на Пушкаръова, дадени ми лично.)